

ΣΧΟΛΙΚΟΣ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΒΡΕΦΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΕΩΣ ΤΗΝ ΕΦΗΒΕΙΑ

SCHOOL BULLYING AND THE INFLUENCE OF THE FAMILY FROM INFANCY TO ADOLESCENCE

Τατιανή Γκάτσα
Ερευνητικό Διδακτικό Προσωπικό (ΕΔΙΠ)
Σχολικής Ψυχολογίας του ΠΤΔΕ
Παν/μιο Ιωαννίνων
tgkatsa@uoi.gr

Περίληψη

Η οικογένεια αποτελεί την πρώτη κοινωνικοποιητική ομάδα που επιδρά σημαντικά στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς και της προσωπικότητας. Η παρούσα επισκόπηση αποτελεί μια ολιστική προσέγγιση. Στοχεύει να αναδείξει την επίδραση της οικογένειας στην εμπλοκή των μαθητών στο σχολικό εκφοβισμό, από την βρεφική περίοδο έως και την εφηβεία,

Ειδικότερα, αναδεικνύονται μια ευρεία σειρά παραγόντων της οικογένειας, όπως, οι πρώιμες σχέσεις με το πρόσωπο φροντίδας, η ποιότητα προσκόλλησης και ο γονικός δεσμός, το σύστημα της οικογένειας - με τη δομή, τη λειτουργία και τις διαπροσωπικές σχέσεις των μελών μεταξύ τους, - ο τρόπος άσκησης του γονικού ρόλου, η ανατροφή και η διαπαιδαγώγηση, που στο σύνολο τους επιδρούν ως διαμεσολαβητές στην εκδήλωση της εκφοβιστικής συμπεριφοράς και της θυματοποίησης.

Λέξεις κλειδιά

Σχολικός εκφοβισμός, οικογένεια, παράγοντες, λειτουργίες.

Abstract

The family is the first socializing group that significantly influences the formation of behavior and personality. This review is a holistic approach. It aims to highlight the impact of the family on students' involvement in school bullying, from infancy to adolescence.

In particular, a wide range of family factors emerge, such as early relationships with the caregiver, attachment quality and parental bond, the family system - with the structure, function and interpersonal relationships of the members with each other, - the a way of exercising the

parental role, upbringing and upbringing, which as a whole influence mediators in the manifestation of bullying and victimization.

Key words

School bullying, family, factors, functions.

0. Εισαγωγή

Ο σχολικός εκφοβισμός, είναι μια υποκατηγορία της επιθετικής συμπεριφοράς με τρία διακριτικά κριτήρια, α) την εμπρόθετη επιθετική συμπεριφορά για την πρόκληση βλάβης, β) την επαναληπτικότητα, και γ) την ανισοροπία δύναμης (συνειδητή ή μη) (Hemphill 2014, Olweus 1993). Επιφέρει δυσμενείς, ψυχοσυναισθηματικές συνέπειες βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες, όπως κατάθλιψη (Hawker & Boulton, 2000, Arseneault, 2018), άγχος (Proyer et al., 2020, Kelly et al., 2020), αυτοκτονίες, προβλήματα εσωτερίκευσης, (Cao et al., 2020, Copeland et al., 2013, Skaripnakis et al., 2011), προβλήματα εξωτερίκευσης, δυσκολίες προσαρμογής, προβλήματα συμπεριφοράς, χρήση ουσιών και εγκληματικότητα (Kretschmer et al., 2018, Kelly et al., 2015).

Η οικογένεια μέσω εμφανών παραγόντων αλλά και μέσω μη ορατών παραγόντων, διαδικασιών και μηχανισμών επηρεάζει την εμπλοκή και τους ρόλους εμπλοκής των μαθητών στο σχολικό εκφοβισμό από την πρώιμη περίοδο ανάπτυξης, έως την παιδική και την εφηβική ηλικία.

Εμφανείς οικογενειακοί, προσδιοριστικοί παράγοντες όπως το επάγγελμα των γονιών, το εισόδημα, το μορφωτικό επίπεδο και η κοινωνική θέση των γονιών συμβάλλουν καθοριστικά στη διαμόρφωση της προσωπικότητας και έχουν συσχετιστεί με τους ρόλους και την εμπλοκή στο σχολικό εκφοβισμό (Gkatsa et al., 2015). Παράλληλα, στα πλαίσια της οικογένειας, συνεπηρεάζουν τη συμπεριφορά και την εξέλιξη της προσωπικότητας και άλλοι, μη ορατοί παράγοντες, που λειτουργούν ως διαμεσολαβητικοί μηχανισμοί στην εκδήλωση της συμπεριφοράς εκφοβισμού και θυματοποίησης.

Η παρούσα εργασία αποσκοπεί να αναδείξει, αυτούς τους μη ορατούς παράγοντες και ειδικότερα: α) Την ποιότητα προσκόλλησης στον πρώιμο συναισθηματικό δεσμό, οι πρώτες εμπειρίες από τη γονική σχέση, β) την οικογενειακή δομή, οι κανόνες στην οικογένεια, τα όρια, η εκμάθηση κοινωνικά αποδεκτών και μη αποδεκτών συμπεριφορών, η διαρκής αλληλεπίδραση του παιδιού και οι σχέσεις του με τα μέλη της οικογένειας, γ) τον τρόπο άσκησης του γονικού ρόλου, δ) την ανατροφή που καθορίζει τις μεθόδους διαπαιδαγώγησης των παιδιών από την βρεφική έως την εφηβική ηλικία.

Όλοι οι προαναφερόμενοι παράγοντες και διαδικασίες κάποιες φορές λειτουργούν με ορθό τρόπο και καθοδηγούν την ομαλή διαδικασία κοινωνικοποίηση και την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού. Κάποιες άλλες φορές όμως, δυσχεραίνουν και

προκαλούν προβλήματα στην πορεία της εξέλιξης των παιδιών και των εφήβων. (Crosnoe & Cooper, 2010, Raver et al., 2007).

1. Οικογένεια και σχολικός εκφοβισμός

2.1. Βρεφική περίοδος - Η ποιότητα προσκόλλησης, οι πρώτες εμπειρίες από τη γονική σχέση και η σχέση τους με τον εκφοβισμό και τη Θυματοποίηση

Σύμφωνα με τον εισηγητή της Θεωρίας της Προσκόλλησης (Bowlby, 1958) σημαντικός είναι ο ρόλος του φροντιστή στην προσαρμογή του παιδιού στο κοινωνικό περιβάλλον καθώς καθορίζει την ποιότητα των σχέσεων που θα αναπτύσσει σε όλη του τη ζωή. Θεμελιώδης αρχή των μελετητών αυτής της θεωρίας είναι πως η στενή σχέση - σχέση προσκόλλησης, που θα αναπτυχθεί ανάμεσα στο βρέφος και στο φροντιστή τα πρώτα χρόνια της ζωής του αποτελεί ένα πρότυπο μοντέλο σχέσεων, που θα καθορίσει την ανάπτυξη του παιδιού και τον τρόπο με τον οποίο ένα παιδί σχετίζεται με τους άλλους. Αντίστροφα, θα μπορούσε να ειπωθεί πως ο τρόπος με τον οποίο ένα παιδί σχετίζεται με τους συνομηλίκους του δείχνει πόσο ασφαλής, επιτυχημένη ή μη ήταν η προσκόλληση στα πρώτα του χρόνια. Κατ' επέκταση αυτού, φαίνεται πως η ποιότητα της σχέσης προσκόλλησης καθορίζει σε σημαντικό βαθμό τις κοινωνικές δεξιότητες του παιδιού. Ερευνητικά δεδομένα υποστηρίζουν πως η πορεία συναισθηματικής ανάπτυξης είναι διαφορετική στα παιδιά που εμπλέκονται στον εκφοβισμό με οποιοδήποτε ρόλο από ότι τα μη εμπλεκόμενα παιδιά. Πιο συγκεκριμένα τα παιδιά που έχουν αναπτύξει ασφαλή δεσμό με το φροντιστή τους, στην ηλικία των 18 μηνών, όταν βλέπουν τη μητέρα τους χαίρονται. Αντίθετα, τα παιδιά που όταν βλέπουν τη μητέρα τους γίνονται νευρικά, την αγνοούν, θυμώνουν ουρλιάζουν ή την σπρώχνουν απομακρύνοντας την, έχει διαπιστωθεί πως είναι πιο πιθανό να εμπλακούν σε περιστατικά εκφοβισμού στην ηλικία των 4-5 ετών (Harris, 2011). Ανάλογα είναι τα συμπεράσματα της μελέτης του Bowlby (1944) σε 44 φυλακισμένους νέους σε ηλικία 21ετών. Από τα πληροφοριακά δεδομένα των ιδίων για τη ζωή τους, προκύπτει, πως οι μισοί από τους ερωτώμενους, νεαρούς παραβάτες περιγράφαν την πρώιμη, γονική σχέση τους ως ελλειμματική από φροντίδα και συναισθηματική κάλυψη. Σε αυτή την πρώιμη μελέτη του Bowlby η μη ασφαλής προσκόλλησης και η αρνητική ποιότητα πρώιμη σχέσης με τη μητέρα, συνδέεται με την παραβατικότητα, την επιθετική συμπεριφορά. Σε πιο σύγχρονες μελέτες οι πρώιμη εμπειρία της γονικής σχέσης και η ποιότητα της προσκόλλησης συνδέεται με την εμπλοκή των μαθητών σε περιστατικά εκφοβισμού και επιθετικότητας (Rigby, 2007, 2002, Bowlby, 1944, Bach et al., 2018, Calvete, 2018, Alba, 2020).

Η προαναφερόμενη άποψη υποστηρίζεται και από τα ευρήματα σύγχρονων ερευνών για τα πρώιμα δυσλειτουργικά σχήματα και τους εμπλεκόμενους στο σχολικό εκφοβισμό. Τα πρώιμα δυσπροσάρμοστα σχήματα στη θεωρία του Young (2003)

συνδέονται με τη γονικότητα. Αποτελούν ένα είδος ανάμνησης χαμηλής ποιότητας γονικής μέριμνας. Συσχετίζονται με τις ανεκπλήρωτες συναισθηματικές ανάγκες, οι οποίες ακριβώς και δημιουργούν τα πρώιμα δυσπροσαρμοστικά σχήματα. Στις πιο σύγχρονες μελέτες γίνεται συζήτηση και υποστηρίζεται ο επιβαρυντικός ρόλος των πρώιμων δυσπροσαρμοστικών σχημάτων στην ανάπτυξη των παιδιών προκαλώντας συναισθηματικές δυσκολίες. Σε πρόσφατη μελέτη προσδιορίζονται τέσσερα είδη, ανώτερης τάξης δυσπροσαρμοστικών σχημάτων: της Αποσύνδεσης/Απόρριψης, της Μειωμένης Αυτονομίας/ Απόδοσης, της Υπερβολικής Υπευθυνότητας και Προτύπων, των Μειωμένων Ορίων, τα οποία στο σύνολο τους συσχετίστηκαν με τη διαφορετική γονική εμπειρία και τη γονική ανάγκη. Οι προαναφερόμενες τέσσερις κατηγορίες δυσπροσαρμοστικών σχημάτων, έρχονται ως απάντηση και επιδιώκουν να αποτρέψουν τη γονική ανάγκη και τη βίωση της συναισθηματικής κατάστασης του “ευάλωτου παιδιού”, ως ενήλικες (Bach et al., 2018).

Σε μελέτη των Alba et al. (2020) υποστηρίζεται πως τα πρώιμα δυσπροσαρμοστικά σχήματα προβλέπουν την εμπλοκή στο φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού. Πιο συγκεκριμένα κάνουν λόγο για τα πρώιμα δυσπροσαρμοστικά σχήματα της Αποσύνδεσης/Απόρριψης, της Ανεπαρκούς Αυτονομίας και της Κατευθυντικότητας προς τους άλλους, τα οποία λειτουργούν ως διαμεσολαβητές στον εκφοβισμό, τη Θυματοποίηση για τους εφήβους.

Τα πρώιμα δυσπροσαρμοστικά σχήματα συσχετίστηκαν με τη διαρκή εκφοβιστική Θυματοποίηση των εφήβων (Calvete 2018, Bach et al., 2018, Alba et al., 2020). Τα ερευνητικά δεδομένα συμφωνούν με τα προαναφερόμενα και συσχετίζουν την κατ’ επανάληψη θυματοποίηση με τα πρώιμα δυσλειτουργικά σχήματα της απόρριψης/ αποσύνδεσης και της επισφαλής αυτονομίας. Φαίνεται πως το δυσλειτουργικά σχήματα της απόρριψης αποτελούν προγνωστικό παράγοντα για τη θυματοποίηση στο σχολείο από τους συνομηλικούς αλλά και στην οικογένεια. Οι μελετητές καταλήγουν στο συμπέρασμα πως η Θυματοποίηση, όταν επιμένει και επαναλαμβάνεται, γίνεται μόνιμο χαρακτηριστικό της προσωπικότητας (Calvete, 2018).

1.2. Η δομή της οικογένειας και ο σχολικός εκφοβισμός/θυματοποίηση

Στατιστικά δεδομένα ερευνών υποστηρίζουν πως η δομή και η λειτουργία της οικογένειας επηρεάζουν την εμπλοκή παιδιών και εφήβων σε περιστατικά εκφοβισμού και θυματοποίησης (Rigby, 2002, Smith & Binney, 1992, Gehring & Wylar, 1986).

Για τη διερεύνηση της δομής και της συνοχής ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας εφαρμόστηκε μια ευρηματική μέθοδος, την οποία επινόησαν και εφάρμοσαν οι Bowers, smith και Binney (1992). Η μέθοδος αυτή προσέλκυε σε υψηλότερο βαθμό το ενδιαφέρον των παιδιών συγκριτικά με τα ερωτηματολόγια. Τα ίδια τα παιδιά 9-11 ετών αξιολογούσαν: α) τη συνοχή ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας, με κούκλες, οι οποίες παρίσταναν τα μέλη της οικογένειας τους και παρατάσσονταν τόσο κοντά η μία με

την άλλη, ανάλογα με το κριτήριο «Πόσο κοντά νιώθει ο ένας με τον άλλον» και β) την εξουσία του κάθε μαθητής ως μέλος στην οικογένεια του, την οποία τη μετρούσαν με τουβλάκια που ανταποκρινόταν στο κριτήριο «Πόση εξουσία έχει». Τα παιδιά τοποθετούσαν από ένα έως τρία τουβλάκια κάτω από μια ξύλινη κούκλα και δήλωναν έτσι «Πόση εξουσία» έχει το κάθε παιδί στην οικογένεια του. Η πληροφόρηση για το ποιο παιδί συμπεριφέρονταν ως “εκφοβιστής”, “Θύμα” ή “Παρατηρητής” δίνονταν από τους συμμαθητές. Ο παράγοντας συνοχή της οικογένειας δηλώνονταν από το πόσο κοντά τοποθετούσαν τις ξύλινες κούκλες μεταξύ τους. Με αυτόν τον τρόπο βρέθηκαν οι μαθητές με το ρόλο του “εκφοβιστή” να τείνουν να τοποθετούν τις κούκλες σε αραιή απόσταση μεταξύ τους και να αναπαριστούν με αυτόν τον τρόπο ένα τύπο χαμηλής συνοχής ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας τους. Αντίθετα, τα θυματοποιημένα παιδιά παρουσίαζαν την τάση να τοποθετούν τις κούκλες τη μια πάνω στην άλλη, δηλαδή το ένα μέλος στοιβάζονταν πάνω στο άλλο, γεγονός που σημαίνει πως η συνοχή ήταν υπερβολικά στενή. Τα μέλη της οικογένειας δεν φαίνεται να είχαν αυτονομία και ατομική ανεξαρτησία. Έχει συμβεί παιδιά να τοποθετούν στην ξύλινη κούκλα που αναπαριστούσε τον πατέρα τα περισσότερα τουβλάκια, γεγονός που σημαίνει πως ο πατέρας συγκέντρωνε τη μεγαλύτερη εξουσία σε σχέση με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Αυτό είναι ενδεικτικό του ότι ο πατέρας είχε τη μεγαλύτερη εξουσία σε σχέση με τα παιδιά και τη μητέρα και σε αυτή την περίπτωση αποτυπώνεται ο τύπος της πατριαρχικής δομής της οικογένειας (Gehring & Wyler, 1986).

1.3. Η Λειτουργία της οικογένειας και ο σχολικός εκφοβισμός/ θυματοποίηση

Ο τρόπος λειτουργίας του οικογενειακού περιβάλλοντος έχει συσχετιστεί με τις συμπεριφορές του σχολικού εκφοβισμού και της θυματοποίησης.

Σχετική είναι η αναφορά των αποτελεσμάτων έρευνας των Roelefse και Middleton (1985) σε 862 εφήβους, στην Αυστραλία 13-16 ετών. Οι μαθητές αρχικά κατηγοριοποιήθηκαν ως “εκφοβιστές”, “θύματα” και “παρατηρητές” και συμπλήρωσαν τα ερωτηματολόγια αναφοράς. Στη συνέχεια συμπλήρωσαν το Ερωτηματολόγιο Αξιολόγησης Οικογενειακής Λειτουργίας (Family Functioning Assessment Questionnaire FFAQ) με 42 ερωτήσεις. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν πως οι οικογένειες των μαθητών στο ρόλο του “εκφοβιστή” διέφεραν στη λειτουργικότητα από τις οικογένειες της ομάδας ελέγχου στο συναίσθημα και στην επικοινωνία, τα οποία μπορεί να συνοψιστούν στην ακόλουθη φράση: «μέσα στην οικογένεια εκφράζουμε τα συναισθήματά μας αλλά σκεφτόμαστε και τα συναισθήματα των άλλων», η οποία παρουσίασε και τη μεγαλύτερη συσχέτιση.

Παρατηρήθηκε διαφορετική επίδραση των ίδιων, οικογενειακών χαρακτηριστικών λειτουργικότητας στα δυο φύλα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το εύρημα πως τα θυματοποιημένα κορίτσια προέρχονται από οικογένειες χωρίς δομή, στην οποία δεν

ακολουθούνται συχνά θετικές αξίες. Αντίθετα, δεν παρατηρείται δυσλειτουργικότητα της οικογένειας των θυματοποιημένων αγοριών.

Σύμφωνα με τα πορίσματα αυτών των ερευνητών η καλή λειτουργία της οικογένειας στηρίζεται στα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

- Συνοχή και ευδιάκριτη δομή των συστημάτων της οικογένειας γονέων και παιδιών. Συνεπή και σταθερή ανταπόκριση των μελών στους ρόλους τους, πχ γονείς-αυθεντίες και παιδιά-με σεβασμό απέναντι στη δομή.
- Ελεύθερη συναισθηματική έκφραση.
- Καλή επικοινωνία των μελών, που επιτρέπει τη γόνιμη συζήτηση και την επίλυση παραβλημάτων.
- Δημοκρατικός τρόπος άσκησης ελέγχου.
- Μετάδοση θετικών αξιών.
- Εξωστρέφεια του οικογενειακού συστήματος και θετική διασύνδεση με τον έξω κόσμο.

2.4. Ο τρόπος άσκησης του γονικού ρόλου και ο σχολικός εκφοβισμός/θυματοποίηση

Η εμπλοκή των μαθητών στον εκφοβισμό και τη Θυματοποίηση συσχετίζεται με τη γονικότητα και τα χαρακτηριστικά της απόρριψης και της έλλειψης ζεστασιάς. Η ανασφάλεια που προκαλείται από τα προαναφερόμενα προκαλεί ανάλογο επίπεδο εμπλοκής στο φαινόμενο (Kokkinos, 2017, 2013, Gómez-Ortiz, 2016).

Ο τρόπος άσκησης του γονικού ρόλου και οι μέθοδοι πειθαρχίας που χρησιμοποιούν οι γονείς συμβάλλουν καθοριστικά στην ευαλωτότητα της προσωπικότητας προς μια συμπεριφορά εκφοβιστική ή θυματοποιημένη. Επιστημονικές μελέτες υποστηρίζουν πως τα οικογενειακά περιβάλλοντα που εφαρμόζουν την τακτική της σωματικής τιμωρίας και της ψυχολογικής βίας λειτουργούν ως διαμεσολαβητικοί μηχανισμοί που διαμορφώνουν χαρακτηριστικά προσωπικότητας, τα οποία καθοδηγούν στην εκφοβιστική συμπεριφορά και τη Θυματοποίηση. Οποιοδήποτε είδος άσκησης του γονικού ρόλου αυταρχικού τύπου, αδιάφορου και υπερπροστατευτικού επηρεάζει με αρνητικό τρόπο και οδηγεί σε αντικοινωνική ή θυματοποιημένη συμπεριφορά (Kokkinos, 2017, Gómez-Ortiz 2016).

Ειδικότερα για τα παιδιά που εκφοβίζουν διαπιστώνεται πως προέρχονται από οικογένειες που αδυνατούν να τους προσφέρουν φροντίδα, ενδιαφέρον και αναγνώριση. Βιώνοντας σε ένα δυσλειτουργικό οικογενειακό περιβάλλον με συγκρούσεις, χάνουν το ενδιαφέρον τους για τα μαθήματα και ενώ νιώθουν να απειλούνται, υιοθετούν το ρόλο του ισχυρού στο σχολείο (Olweus, 1993).

Σε περιόδους οικονομικής κρίσης, οι οικονομικές δυσκολίες και η ανεργία αυξάνουν την ανασφάλεια των γονέων και η διαχείριση των παιδιών στην οικογένεια επιδει-

νώνεται. Στο πλαίσιο αυτών των συνθηκών, ο γονικός ρόλος δυσλειτουργεί και ευνοεί την εμπλοκή στο σχολικό εκφοβισμό. Επιπλέον, έχει διαπιστωθεί πως στις ίδιες δυσχερείς, οικονομικές συνθήκες οι γονείς δεν δείχνουν την υποστήριξη που απαιτείται στα παιδιά που εκφοβίζονται, ούτε στα θυματοποιημένα και σε εκείνα με το ρόλο του “θεατή” (Gkatsa et al., 2015).

Επίσης, μελέτες, αναφέρουν πως τα παιδιά που έχουν θυματοποιηθεί έρχονται αντιμέτωπα με την επικριτική στάση των γονέων, την ελαστικότητα στους κανόνες και την κακοποίηση, (Holt et al., 2008). Ειδικότερα, η Θυματοποίηση των παιδιών έχει συσχετιστεί με τη υπερπροστατευτική στάση της μητέρας, που περιορίζει την αυτονομία του αγοριού και το «δέσιμο» που θα αναπτύξει με το αγόρι. Η υπερπροστατευτική στάση της μητέρας προκαλεί τη θυματοποίηση των αγοριών, λόγω της έλλειψης δεξιοτήτων για την επίλυση συγκρούσεων. Με παράλληλο τρόπο, η ίδια υπερπροστατευτική στάση της μητέρας προκαλεί τη Θυματοποίηση των κοριτσιών λόγω συναισθηματικής ανασφάλειας και έλλειψη επικοινωνιακών δεξιοτήτων (Dunkan, 2011). Σχετικά, ερευνητικά δεδομένα έχουν συνδέσει τη θυματοποίηση των παιδιών με την υπερπροστασία της μητέρας, την άσκηση εξουσίας και την έλλειψη προσδοκιών για το μέλλον του παιδιού (Γεωργίου 2008, Flouri & Buchanan, 2003a, 2003b, 2003c, Bowers et al., 1992).

Επίσης, μελέτες, αναφέρουν πως τα παιδιά που εκφοβίζονται έρχονται αντιμέτωπα με την έλλειψη επιτήρησης, την κακοποίηση και γεγονότα ενδοοικογενειακής βίας (Holt et al., 2008). Οι επιθετικές συμπεριφορές και η έλλειψη σεβασμού ανάμεσα στους συζύγους και ανάμεσα στα αδέρφια, ανακόπτουν τη φυσιολογική κοινωνικοποίηση των παιδιών. Τα παιδιά ανάλογα με το φύλο και την ιδιοσυγκρασία ταυτίζονται με τον γονιό στον ρόλο του “θύτη” ή με το γονιό στον ρόλο του “θύματος” και θεωρούν τις επιθετικές συμπεριφορές αναπόσπαστο μέρος της διαπροσωπικής επικοινωνίας και των ανθρωπίνων σχέσεων.

Η γονική συμπεριφορά αποτελεί πρότυπο μίμησης, αποτελεί αντικείμενο παρατήρησης από στα παιδιά που εκδηλώνουν επιθετική συμπεριφορά κι εμπλέκονται στον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση στο σχολικό περιβάλλον (Samara & Wolke, 2013, Copolly & O,Moore, 2003). Έχει αναφερθεί ότι οι πατέρες των μαθητών που εκφοβίζουν υπήρξαν συχνά θύτες και οι ίδιοι στο σχολείο (Farrington, 1995) και παρμένουν αυταρχικοί στην άσκηση των γονικών τους καθηκόντων (Baldry, 2000).

1.5. Η Ανατροφή / Διαπαιδαγώγηση και ο σχολικός εκφοβισμός/θυματοποίηση

Το οικογενειακό περιβάλλον έχει τον πιο καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και αξιοπρέπειας. Η “ανατροφή” όπως ευρέως είναι γνωστός ως όρος, αναφέρεται στον ρόλο των γονιών ή των κηδεμόνων ή των ανάδοχων γονέων στην ανάπτυξη και διαπαιδαγώγηση των παιδιών και εφήβων. Όσο

πιο μικρή η ηλικία τόσο μεγαλύτερη είναι η επίδραση που ασκείται στο παιδί, διότι ο χρόνος ενασχόλησης του προσώπου με το ρόλο της/του τροφού σε μικρή ηλικία είναι περισσότερος. Ο τρόπος ανατροφής διαμορφώνει την μετέπειτα συμπεριφορά του παιδιού στα πλαίσια της οικογένειας με τα υπόλοιπα μέλη αλλά και μεταγενέστερα με τους άλλους ανθρώπου σε διαφορετικά, κοινωνικά περιβάλλοντα. Πολλές φορές πίσω από την εκφοβιστική συμπεριφορά και τη θυματοποίηση κρύβεται, η ανατροφή και η διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Ο τρόπος της διαπαιδαγώγησης οι τιμωρίες ή οι επιβραβεύσεις είναι κάποιες από τις γενεσιουργές αιτίες που υποδηλώνονται πίσω από τις προαναφερόμενες συμπεριφορές (Rigby, 2002).

Ο Schneider (2000) σε βιβλιογραφική ανασκόπηση 83 μελετών που ασχολήθηκαν με την επιθετική συμπεριφορά στα νήπια και σε μαθητές του δημοτικού σχολείου επιβεβαιώνουν πως η επιθετική συμπεριφορά των γονιών συσχετίζεται με την επιθετική συμπεριφορά των παιδιών προς τους συνομήλικους. Ειδικότερα, αναφέρεται πως παιδιά ηλικίας 3-5 χρονών και 8-13 ετών που τιμωρούνται αυστηρά και δέχονταν βαρύτερες ποινές, περιοριστικές μορφές πειθαρχίας με μητέρες καταναγκαστικές και περιοριστικές, επιδείκνυαν επιθετική συμπεριφορά προς τους συμμαθητές τους στο νηπιαγωγείο και μετέπειτα στο σχολείο (Petit et al., 1988, Eron et al., 1963, Sears, 1953).

Όχι μόνο η υπερβολικά αυστηρή συμπεριφορά αλλά και η επιτρεπτικότητα υψηλού επιπέδου έχει συσχετιστεί με την επιθετική συμπεριφορά παιδιών 12 ετών (Sears, 1961) και με την επιθετική συμπεριφορά παιδιών 4-16 ετών (Levy, 1966).

Αντίθετα, παιδιά με υψηλό επίπεδο δημοτικότητας και διαπροσωπικών σχέσεων με τους συνομηλικούς σπάνια θυματοποιούνται και εκφοβίζονται. Αυτό έχει συσχετιστεί με τους στοργικούς γονείς και τις μητέρες που δεν χρησιμοποιούσαν αυταρχικές και πειθαρχικές μεθόδους (Austen & Lindauer, 1990). Παιδιά 5 χρονών με υψηλό επίπεδο κοινωνικών δεξιοτήτων και δημοτικότητα είχαν μητέρες που επιδείκνυαν κατανόηση στην επαφή με το παιδί τους και δεν χρησιμοποιούσαν επιθετικότητα για την επίλυση συγκρούσεων (Strassberg, 1992, Petit, 1991).

Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε στις ΗΠΑ (Swarz et al., 1997) σε μαθητές 5 χρονών, τα όποια είχαν βιώσει εχθρική και κακοποιητική συμπεριφορά από τους γονείς τους, τρία χρόνια αργότερα διαπιστώθηκε πως κάποια από αυτά είχαν τη συμπεριφορά του «Επιθετικού Θύματος». Αναγνωρίζεται από τις βιβλιογραφικές αναφορές πως τα παιδιά που έχουν υποστεί επιθετική συμπεριφορά ανατροφής αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως "Θύτες / Θύματα ή Επιθετικά θύματα ή Προκλητικά θύματα" και αποτελούν την πιο επιβαρυσμένη κατηγορία που παρουσιάζει τα περισσότερα ψυχολογικά προβλήματα (Zubrick, 1997)

Αξίζει να αναφερθεί πως στις περισσότερες έρευνες μετρήθηκε η υπερπροστατευτική στάση της μητέρας και η σχέση αυτής με τη Θυματοποίηση (Georgiou, 2008, Veenstra, 2005, Fosse, 2002). Αυτό συνέβη πιθανώς, διότι η μητέρα έχει πιο στενή

σχέση φροντίδας στα πρώτα χρόνια ζωής. Επίσης τεκμηριώνεται ερευνητικά η διαφορετική επίδραση που ασκεί η ίδια γονική συμπεριφορά στα αγόρια από ότι στα κορίτσια (Rigby, 2001).

1.6. Οι επιπτώσεις της γονικής συμπεριφοράς στην εφηβεία

Η γονική συμπεριφορά, οι πρώτες σχέσεις και η λειτουργία του συστήματος της οικογένειας επηρεάζουν καθοριστικά τις κατοπινές σχέσεις, τη συμπεριφορά και την εξέλιξη του ατόμου από τη βρεφική περίοδο, την παιδική ηλικία έως και την εφηβεία.

Σε μελέτη στην Αυστραλία σε 1432 εφήβους, 12-16 χρονών (Rigby et al., 1999) διερευνήθηκε η συσχέτιση ανάμεσα στην ποιότητα του γονικού δεσμού, την εμπλοκή στον εκφοβισμό/θυματοποίηση, την ψυχική υγεία και την εξωστρέφεια. Η ποιότητα του γονικού δεσμού μετρήθηκε με την Κλίμακα Μέτρησης του Γονικού Δεσμού (Parental Bonding Instrument–PBI), (Parker 1979), το οποίο διερευνά τη γονική φροντίδα και τον γονικό έλεγχο που αντιπροσωπευτικά αναφέρονται στις φράσεις «Μου μιλά με ζεστή και φιλική φωνή» και «προσπαθεί διαρκώς να ελέγχει τι κάνω». Η εμπλοκή σε περιστατικά εκφοβισμού και θυματοποίησης μετρήθηκε με ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως υπήρξε μικρή αλλά σημαντική συσχέτιση ανάμεσα στην εμπλοκή στον εκφοβισμό, τη θυματοποίηση και στην ποιότητα γονικής φροντίδας και γονικού ελέγχου. Ειδικότερα αναφέρεται πως η γονική φροντίδα συμβάλλει στη μείωση της τάσης θυματοποίησης και του εκφοβισμού. Αντίθετα το υψηλό επίπεδο γονικού ελέγχου αυξάνει την θυματοποίηση και τον εκφοβισμό. Είναι σημαντικό στο σημείο αυτό να λάβουμε υπόψη τους ψυχολογικούς παράγοντες που τυχόν συν επηρεάζουν προς το ίδιο αποτέλεσμα, την εμπλοκή στον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση. Είναι πιθανό να επηρεάζει η αντιδραστική τάση της εφηβικής ηλικίας και η προς αυτήν πιθανή αντιδραστική αντιμετώπιση των γονέων. Επιπρόσθετα, αναφέρεται πως συνεπηρεάζει ο θυμός και η θυμωμένη αντίδραση ως εκδήλωση παρορμητικής συμπεριφοράς μεταξύ τους. Επίσης, στο ίδιο αποτέλεσμα συμβάλλει η εγγενής τάση της εσωστρέφειας ή εξωστρέφειας που χαρακτηρίζει τους γονείς και τα παιδιά. Πιο συγκεκριμένα, επισημάνθηκε πως ο εξωστρέφεια συσχετίζεται με τον εκφοβισμό και η εσωστρέφεια με τη θυματοποίηση. Στη συγκεκριμένη μελέτη εντοπίζεται πως το φύλο επιδρά με διαφορετικό τρόπο στους προαναφερόμενους παράγοντες. Τα κορίτσια επηρεάζονται από την ποιότητα της γονικής συμπεριφοράς και του γονικού δεσμού όχι όμως τα αγόρια. Ειδικότερα, τα ερευνητικά αποτελέσματα έδειξαν πως ήταν πιο πιθανό να θυματοποιηθούν τα κορίτσια που αισθάνονταν πως δεν τα φροντίζουν οι γονείς και πως ελέγχονται σε σημαντικό βαθμό.

Σε αντίστοιχη έρευνα στην Ιταλία (Bardly, 1993) σε παιδιά 14-16 χρονών διερευνήθηκε κατά πόσο οι πρακτικές των γονιών επηρεάζουν την εμπλοκή στον εκφοβισμό και τη Θυματοποίηση. Οι μαθητές απαντούσαν με «ναι ή όχι» σε δοσμένες ερωτήσεις. Συγκεκριμένα, η εξουσιαστική συμπεριφορά δηλωνόταν με απαντήσεις σε ερωτήσεις

του τύπου “οι γονείς σου αποφασίζουν τι θα κάνεις”. Η αυταρχική συμπεριφορά των γονιών δηλωνόταν με την απάντηση στην ερώτηση “στο σπίτι έχεις τη δυνατότητα να λες, τι θέλεις να κάνεις”. Επιπρόσθετα διερευνήθηκε η έλλειψη γονικής υποστήριξης. Η έρευνα δεν εστιάσε στη διαφοροποιημένη επίδραση των προαναφερόμενων συμπεριφορών στο φύλο. Κατέδειξε όμως, πως τα παιδιά που εκφοβίζαν και θυματοποιούνταν ήταν πιο πιθανόν, συγκριτικά με τα άλλα παιδιά, να προέρχονται από οικογένειες που οι γονείς είχαν αυταρχική, τιμωρητική συμπεριφορά και ελάχιστη υποστηρικτική. Δεν παρατηρήθηκε όμως σε παιδιά που είχαν μόνο εκφοβιστική συμπεριφορά να επηρεάζονται από την αυταρχική, εξουσιαστική συμπεριφορά των γονιών. Απεναντίας, τα παιδιά με εκφοβιστική συμπεριφορά φαίνεται να προέρχονται από οικογένειες που επιδείκνυαν ελάχιστη υποστήριξη. Προκύπτει από τα προαναφερόμενα πως η εκφοβιστική συμπεριφορά φαίνεται να επηρεάζεται περισσότερο από το χαμηλό επίπεδο υποστήριξης από τους γονείς.

Σύγχρονες μελέτες, με δείγμα εφήβων μαθητών, συσχετίζεται ο εκφοβισμός με την κατευθυντική γονική διαχείριση και την εχθρική αντιμετώπιση, ιδιαίτερα από τον πατέρα (Farrington, 1995, Baldry, 2000). Επίσης, βρέθηκε η χαμηλότερη συσχέτιση ανάμεσα στη θυματοποίηση και το γονικό στυλ αυτονομία. Επίσης, υποστηρίζεται πως η θετική ανατροφή από τον πατέρα και τη μητέρα συσχετίστηκαν με τους θυματοποιημένους μαθητές και με τους μαθητές στο ρόλο των “υπερασπιστών” (Flouri & Buchanan, 2003a, 2003c, Seeds, et al., 2010).

Σύγχρονες μελέτες ασχολήθηκαν με το ρόλο του πατέρα στην εφηβεία και την εμπλοκή των μαθητών σε περιστατικά σχολικού εκφοβισμού. Τα δεδομένα των ερευνών συμφωνούν πως ο ρόλος του πατέρα στην εφηβεία είναι ίσως πιο σημαντικός και από εκείνον της μητέρας. Ο Kokkinos, et al., (2019), υποστηρίζουν πως ειδικά ο τρόπος άσκησης της γονικότητας από τον πατέρα επηρεάζει περισσότερο την εμπλοκή των εφήβων μαθητών στο σχολικό εκφοβισμό ($r=0.43$), συγκριτικά με τη χαμηλότερη επίδραση της μητέρας ($r=0.33$) στην εμπλοκή. Συμπληρωματικά αναφέρουν οι Flouri & Bouchanan (2003a, 2003b, 2003c, 2001) πως στην ηλικία 14-18 ετών καταλυτικός είναι ο ρόλος του πατέρα στην εμπλοκή σε περιστατικά σχολικού εκφοβισμού. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται πως ο ρόλος του πατέρα μπορεί να είναι προστατευτικός και να αποτρέπει από την εμπλοκή στο φαινόμενο, με την προϋπόθεση η μητέρα να διατηρεί λιγότερο στενή σχέση με το παιδί.

2. Συμπεράσματα –Προτάσεις

Η παρούσα επισκόπηση αποτελεί μια ολιστική οπτική του ρόλου της οικογένειας στην εμπλοκή των μαθητών στο σχολικό εκφοβισμό, από τη βρεφική ηλικία έως και την εφηβεία. Η παρούσα συγγραφή ανέδειξε οικογενειακούς παράγοντες και σημαντικές, λειτουργικές που επιδρούν στο φαινόμενο.

Η πρώιμη γονική σχέση, η ποιότητα προσκόλλησης, ο τρόπος άσκησης της γονικότητας -που διαμορφώνει τον τρόπο διαπαιδαγώγησης- η δομή και η λειτουργία της οικογένειας επιδρούν στην εμπλοκή των μαθητών στο σχολικό εκφοβισμό, με όλους τους ρόλους.

Κατά τη βρεφική ηλικία η μη ασφαλής πρώιμη προσκόλληση δημιουργεί αρνητική πρώιμη συναισθηματική εμπειρία για τη σχέσεις με τους άλλους. Τα πρώιμα δυσλειτουργικά σχήματα δημιουργούν ευαλωτότητα για την εμπλοκή στον εκφοβισμό και τη Θυματοποίηση. Η διατήρηση του εκφοβισμού και της θυματοποίησης έχει συσχετιστεί με τα πρώιμα δυσλειτουργικά σχήματα. Ειδικότερα, η Θυματοποίηση και ο εκφοβισμός έχουν συσχετιστεί με τα δυσλειτουργικά σχήματα της απόρριψης/αποσύνδεσης, της μειωμένης αυτονομίας/απόδοσης και της κατευθυντικότητας από άλλους.

Από τη βρεφική ηλικία έως και την εφηβεία η δομή και η λειτουργία του συστήματος της οικογένεια, η συνοχή, η συνεργασία, η συναισθηματική λειτουργία, η επικοινωνία μεταξύ των μελών επηρεάζουν τη συμπεριφορά των παιδιών, των εφήβων και την εμπλοκή τους στο φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού. Αυτοί οι παράγοντες μαζί με το στυλ της γονικότητας και των τρόπων διαπαιδαγώγησης καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό τη ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και συμπεριφορά του παιδιού και του εφήβου. Επιπρόσθετα στην εφηβική περίοδο, είναι καθοριστικής σημασίας το είδος της γονικής διαχείριση που θα ασκηθεί για την αντιμετώπιση της αντιδραστικής και προκλητικής συμπεριφοράς, η οποία μπορεί να επιφέρει επιπλοκές και να εντείνει τον κίνδυνο εμπλοκής στον εκφοβισμό και τη Θυματοποίηση. Επίσης, ιδιαίτερα σημαντικός στη εφηβεία είναι ο υποστηρικτικός ρόλος του πατέρα και η συνεργασία της μητέρας στην ίδια κατεύθυνση.

Πρόταση για μελλοντική έρευνα θα μπορούσε να είναι η διερεύνηση του ρόλου του πατέρα στην παιδική ηλικία και η επίδραση αυτού στην εμπλοκή στο φαινόμενο.

Η παρούσα επισκόπηση είναι σύντομη και επιδιώκει να αποδώσει μία ολιστική οπτική των συσχετίσεων ανάμεσα στην οικογένεια και το σχολικό εκφοβισμό. Με αυτή τη διάσταση η παρούσα συγγραφή αποδίδει μια συνολική παρουσίαση της σχέσης που συνδέει την οικογένεια και τους εμπλεκόμενους στο σχολικό εκφοβισμό. Αυτή η οπτική αποτιμάται ως κάτι χρήσιμο, διότι αποσκοπεί να συμπεριλάβει και να συνθέσει τις πολλές, ειδικές και ξεχωριστές πλευρές σε μια ολιστική οπτική.

Βιβλιογραφία

Alba, J., Calvete, E., Wante, L., Van Beveren, M. L. & Braet, C. (2018) Early maladaptive schemas as moderators of the association between bullying victimization and depressive symptoms in adolescents. *Cognitive Therapy and Research*, 42(1), 24-35.

- Arseneault, L. (2018) Annual Research Review: The persistent and pervasive impact of being bullied in childhood and adolescence: implications for policy and practice. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 59(4): 405-421.
- Bach, B., Lockwood, G. & Young, J. E. (2018) A new look at the schema therapy model: organization and role of early maladaptive schemas. *Cognitive behavior therapy*, 47(4), 328-349.
- Baldry, A. C. & Farrington, D. P. (2000) Bullies and delinquents: Personal characteristics and parental styles. *Journal of community & applied social psychology*, 10(1), 17-31.
- Bowers, L., Smith, P. K. & Binney, V. (1992) Cohesion and power in the families of children involved in bully/victim problems at school. *Journal of Family Therapy*, 14, 371-387.
- Bowlby, J. (1944) Forty-four juvenile thieves: Their characters and home-life. *International Journal of Psycho-Analysis*, 25, 19-53.
- Bowlby, J. (1958) The nature of the child's tie to his mother. *International Journal of Psycho-Analysis*, XXXIX, 1-23.
- Calvete, E., Fernandez-Gonzalez, L., Gonzalez-Cabrera, J.M. & Gomez-Guadix, M. (2018) Continued bullying victimization in adolescents: Maladaptive schemas as a mediational mechanism. *Journal of youth and adolescence*, 47(3), 650-660.
- Cao, Q., Xu, X., Xiang, H., Yang, Y., Peng, P. & Xu, S. (2020) Bullying victimization and suicidal ideation among Chinese left-behind children: Mediating effect of loneliness and moderating effect of gender. *Children and Youth Services Review*, 111, 104848.
- Cao, R., Gao, T., Ren, H., Hu, Y., Qin, Z., Liang, L. & Mei, S. (2020) The relationship between bullying victimization and depression in adolescents: multiple mediating effects of internet addiction and sleep quality. *Psychology, Health & Medicine*, 1-11.
- Copeland, W.E., Wolke, D., Angold, A. & Costello, E. J. (2013) Adult psychiatric outcomes of bullying and being bullied by peers in childhood and adolescence. *JAMA psychiatry*, 70(4), 419-426.
- Crosnoe, R. & Cooper, C. E. (2010) Economically disadvantaged children's transitions into elementary school: Linking family processes, school contexts, and educational policy. *American Educational Research Journal*, 47(2), 258-291.
- Duncan, R. D. (2011) Family relationships of bullies and victims. *Bullying in North American schools*, 2, 191-204.
- Eron, L. D. (1963) Relationship of TV viewing habits and aggressive behavior in children. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67(2), 193.
- Farrington, D. P. (2003) Advancing knowledge about the early prevention of adult antisocial behavior. *Early prevention of antisocial behavior*, 1-31.
- Farrington, D. (1993) Understanding and preventing bullying. In M. Tonry (Ed.), *Crime and*

- justice: A review of research* (pp. 381-458). Chicago: University of Chicago Press.
- Flouri, E, Buchanan, A. (2003a) The role of mother involvement and father involvement in adolescent bullying behavior. *Journal of Interpersonal Violence*, 18(6), 634-644.
- Flouri, E. & Buchanan, A. (2003b) The role of father involvement and mother involvement in adolescents' psychological well being. *British Journal of Social Work*, 33(3), 399-406.
- Flouri, E. & Buchanan, A. (2003c) What predicts fathers' involvement with their children? A prospective study of intact families. *British Journal of Developmental Psychology*, 21(1), 81-97.
- Fosse, G. K. & Holen, A. (2002) Childhood environment of adult psychiatric outpatients in Norway having been bullied in school. *Child abuse & neglect*, 26(2), 129-137.
- Georgiou, S. N., Ioannou, M. & Stavrinides, P. (2018) Cultural values as mediators between parenting styles and bullying behavior at school. *Social psychology of education*, 21(1), 27-50.
- Gehring, T. M. & Wyler, I. L. (1986) Family-system-test (FAST): A three dimensional approach to investigate family relationships. *Child Psychiatry and Human Development*, 16(4), 235-248.
- Georgiou, S. N. (2008) Bullying and victimization at school: The role of mothers. *British Journal of Educational Psychology*, 78(1), 109-125.
- Gkatsa, T., Magklara, K., Bellos, S., Damigos, D., Mavreas, V. & Skapinakis, P. (2015) Sociodemographic associations of school-related bullying and its impact on psychosomatic health in adolescents. *Archives of Hellenic Medicine/Arheia Ellenikes Iatrikes*, 32(2).
- Gómez-Ortiz, O., Romera, E. M. & Ortega-Ruiz, R. (2016) Parenting styles and bullying. The mediating role of parental psychological aggression and physical punishment. *Child Abuse & Neglect*, 51, 132-143.
- Harris, J. R. (2011) *The nurture assumption: Why children turn out the way they do*. Simon and Schuster.
- Holt, M. K., Kaufman Kantor, G. & Finkelhor, D. (2008) Parent/child concordance about bullying involvement and family characteristics related to bullying and peer victimization. *Journal of School Violence*, 8(1), 42-63.
- Hawker, D. S. & Boulton, M. J. (2000) Twenty years' research on peer victimization and psychosocial maladjustment: A meta-analytic review of cross-sectional studies. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 41(4), 441-455.
- Hemphill, S. A., Heerde, J. A. & Gomo, R. (2014) *A conceptual definition of school-based bullying for the Australian research and academic community*. Canberra: Australian Research Alliance for Children and Youth.

- Kelly, E. V., Newton, N. C., Stapinski, L. A., Conrod, P. J., Barrett, E. L., Champion, K. E. & Teesson, M. (2020) A novel approach to tackling bullying in schools: personality-targeted intervention for adolescent victims and bullies in Australia. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 59(4), 508-518.
- Kelly, E. V., Newton, N. C., Stapinski, L. A., Slade, T., Barrett, E. L., Conrod, P. J. & Teesson, M. (2015) Suicidality, internalizing problems and externalizing problems among adolescent bullies, victims and bully-victims. *Preventive medicine*, 73, 100-105.
- Kokkinos, C. M., Algiovannoglou, I. & Voulgaridou, I. (2019) Emotion Regulation and Relational Aggression in Adolescents: Parental Attachment as Moderator. *Journal of Child and Family Studies*, 28(11), 3146-3160.
- Kokkinos, C. M. & Voulgaridou, I. (2017a) Links between relational aggression, parenting and personality among adolescents. *European Journal of Developmental Psychology*, 14, 249-264.
- Kokkinos, C. M. (2013) Bullying and victimization in early adolescence: associations with attachment style and perceived parenting. *Journal of School Violence*, 12, 174-192.
- Kretschmer, T., Veenstra, R., Branje, S., Reijneveld, S. A., Meeus, W. H., Dekovi, M.,... & Oldehinkel, A. J. (2018) How competent are adolescent bullying perpetrators and victims in mastering normative developmental tasks in early adulthood? *Journal of abnormal child psychology*, 46(1), 41-56.
- Levy, D.M. (1966) *Maternal Overprotection*. New York: Norton.
- O'Connell, H., Chin, A. V., Cunningham, C. & Lawlor, B. (2003) Alcohol use disorders in elderly people—redefining an age old problem in old age. *Bmj*, 327(7416), 664-667.
- Olweus, D. (1993) Bullying: What we know and what we can do. *Mental disorder and crime*, 353-365.
- Parker, G., Tupling, H. & Brown, L. B. (1979) A parental bonding instrument. *British journal of medical psychology*, 52(1), 1-10.
- Petit, G.S., Dodge, K.A. & Brown, M.M. (1988) Early family experience, social problem-solving patterns and children's social competence. *Child Development* 5, 107-120.
- Proyer, R. T. & Tandler, N. (2020) An update on the study of playfulness in adolescents: its relationship with academic performance, well-being, anxiety, and roles in bullying-type-situations. *Social Psychology of Education*, 23(1), 73-99.
- Ramiro, L. S., Madrid, B. J. & Brown, D. W. (2010) Adverse childhood experiences (ACE) and health-risk behaviors among adults in a developing country setting. *Child abuse & neglect*, 34(11), 842-855.
- Raver, C. C., Gershoff, E. T. & Aber, J. L. (2007) Testing equivalence of mediating models of income, parenting, and school readiness for White, Black, and Hispanic children in a national sample. *Child development*, 78(1), 96-115.

- Rigby, K., Slee, P. T. & Martin, G. (2007) Implications of inadequate parental bonding and peer victimization for adolescent mental health. *Journal of Adolescence*, 30(5), 801-812.
- Rigby, K. (2002) *Σχολικός Εκφοβισμός Σύγχρονες Απόψεις*, Β. Δόμπολα, Trans. Αθήνα: Τόπος.
- Rigby, K., Slee, P. T. & Martin, G. (1999) The mental health of adolescents, perceived parenting and peer victimization at school. Unpublished paper.
- Roelefs, R. & Middleton, M. R. (1985) The Family Functioning in Adolescence questionnaire: a measure of psycho-social family health. *Journal of Adolescence*, 8, 33-45.
- Sears, R. R., Whiting, J. W., Nowlis, V. & Sears, P. S. (1953) *Some child-rearing antecedents of aggression and dependency in young children*. Genetic Psychology Monographs.
- Schwartz, D., Dodge, K. A., Pettit, G. S. & Bates, J. E. (1997) The early socialization of aggressive victims of bullying. *Child development*, 68(4), 665-675.
- Seeds, P. M., Harkness, K. L. & Quilty, L. C. (2010) Parental maltreatment, bullying, and adolescent depression: Evidence for the mediating role of perceived social support. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 39(5), 681-692.
- Skapinakis, P., Bellos, S., Gkatsa, T., Magklara, K., Lewis, G., Araya, R., ... & Mavreas, V. (2011) The association between bullying and early stages of suicidal ideation in late adolescents in Greece. *BMC psychiatry*, 11(1), 22.
- Strassberg, Z., Dodge, K.A., Bates, J.E. and Petit, S. (1992) The longitudinal relation between parental conflict strategies and children's sociometric standing in Kindergarten', *Merril-Palmer Quarterly* 38, 477-493.
- Wolke, D., Copeland, W. E., Angold, A. & Costello, E. J. (2013) Impact of bullying in childhood on adult health, wealth, crime, and social outcomes. *Psychological science*, 24(10), 1958-1970.
- Young, J., Klosko, J. S. & Weishaar, M. E. (2003) *Schema therapy. A practitioner's guide*. New York: Guilford Press.
- Veenstra, R., Lindenberg, S., Oldehinkel, A. J., De Winter, A. F., Verhulst, F. C. & Ormel, J. (2005). Bullying and victimization in elementary schools: a comparison of bullies, victims, bully/victims, and uninvolved preadolescents. *Developmental psychology*, 41(4), 672.
- Zubrick, S.R., Silburn, S.R., Gurrin, L., Teoh, H., Shepherd, C., Carlton, J. & Lawrence, D. (1997) *Western Australian Child Health Survey: Education and Competence*. Perth, Western Australia: Australian Bureau of Statistics and Institute for Child Health Research.